

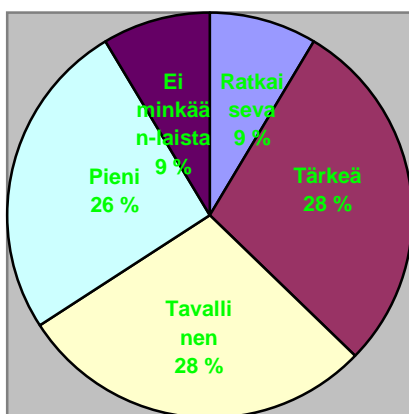
Vaihtojen tämänhetkinen tilanne Suomessa

Georg Strien

Vaihtokeskus kartoitti viime syksyllä julkaisuvaihdon tilannetta Suomessa lähettämällä n. 400 kirjastolle vastaavan kyselylomakkeen. Edellisestä kyselystä oli kuulunut lähes 20 vuotta. 1989 teki Pia Södergård kyselyn 57 kirjastolle. Vaihtokeskuksen kysely koski, toisin kuin Södergårdin, vain ulkomaisia vaihtosuhteita, jotta saatuja lukuja voitiin verrata vaihtokeskuksen tilastoihin.

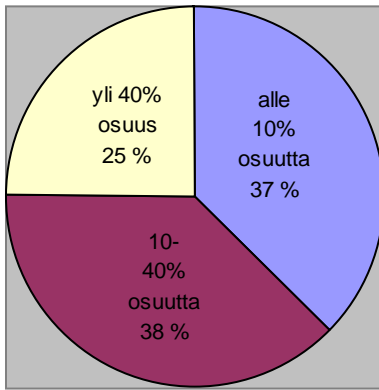
Poiketen Södergårdin menetelmästä, joka asetti monta avointa kysymystä, pyrimme kehittämään lomakkeen, johon voi vastata verraten nopeasti ruksaamalla oikean vaihtoehdon. Halutessa voi kysymystä täydentää lisätiedoin. Lomakkeen lopullinen muoto ei ehkä ollut aivan tyydyttävä, mutta oli se, joka mahdollisti kyselyn kohtuullisella vaivalla. Lähetimme kyselyn ennen kaikkea korkeakoulu- ja erikoiskirjastoille. Joukkoon mahtui myös muutama yleinen kirjasto, joista tiesimme, että he harjoittavat julkaisuvaihtoa.

Emme saavuttaneet toivottua päämäärää houkutellessa kirjastoja yksinkertaisella lomakkeella vastaamaan. Vastausprosentti jää huomattavasti alle sen, mitä olimme toivoneet, alle 20% (78 vastausta). Kun vielä poistetaan ne, joilla ei ole vaihtoja, jää vain 35 kirjastoa. Tämä pohja on niin hatara, että siitä on vaikeaa tehdä tilastollisia johtopäätöksiä. Esitän kuitenkin joitain tuloksia. Näistä saa viitteellisen kuvan tilanteesta kaikesta huolimatta. Johtopäätöksen teko kannattaa silti tehdä tietyllä varovaisuudella ja yhdistäen ne samanaikaisesti vaihtokeskuksen omiin havaintoihin.

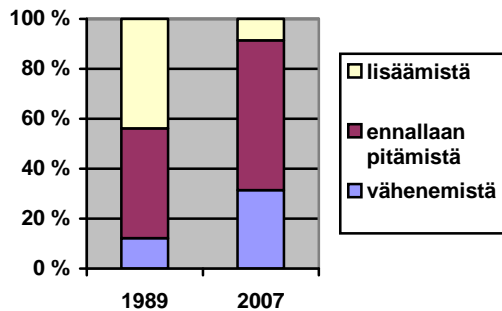
Kuva 1 Vaihdon merkitys hankintatapana. Prosenttia vastanneista kirjastoista, joilla on vaihtoja 2007

Mikä on vaihtojen merkitys kirjastojen hankinnassa? Kolmasosalle vaihtavista kirjastoista toiminta on tärkeä tai ratkaiseva. Kaksi kolmasosaa arvioi vaihdon merkitystä hankintatapana vähintään tavalliseksi hankintakanavaksi. Monille sen merkitys on isompi.

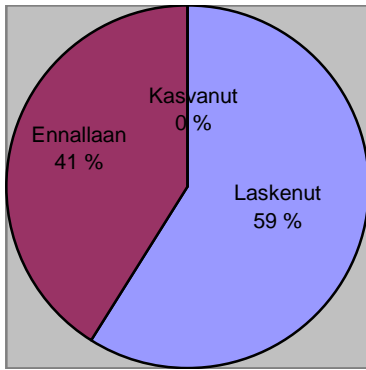

Kuva 2. Vaihdoissa hankitun aineiston osuus kaikista hankinnoista. Prosenttia vastanneista kirjastoista, joilla on vaihtoja 2007

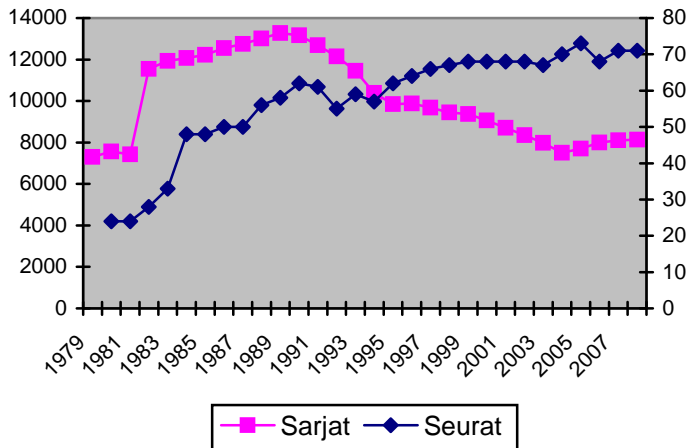
Jos katsoo vaihtojen osuutta hankinnassa vain määrällisesti, voi jakaa vastaukset karkeasti kolmeen ryhmään: aivan pieni (0-5%), isompi (10-30%) ja merkittävä osa (40-80%). Ensimmäiseen ja toiseen ryhmään kuuluu 12 kirjasto kuhunkin, kolmanteen 8. Tämä korreloi monissa tapauksissa, joskaan ei aina, kunkin kirjaston vaihdoille antaman merkityksen kanssa. Aivan muutama kirjasto hankkii hyvin pienellä määrällä vaihtosuhteita tärkeää aineistoa. Vaihdoissa hankitun aineiston jakauma tärkeyden mukaan vaihtelee suuresti. Kuitenkin 75 prosenttia vastanneista, edelleen vaihtoja harjoittavista kirjastoista luokittelee yli puolet vaihtona hankitusta aineistosta keskeiseksi tai tärkeäksi. Kuusi kirjastoa eli n. 17% saa vaihdon kautta vain alle 10% tärkeää aineistoa. Juuri nämä viimeksi mainitut kirjastot aikovatkin vähentää vaihtojensa määrää.

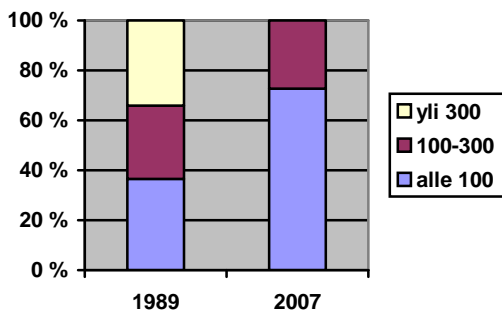
Kuva 3. Tulevaisuudensuunnitelmat. Vaihtoja harjoittavista kirjastoista suunnitteli vaihtojen Selvän muutoksen huomaa, kun vertaa tulevaisuudensuunnitelmia vaihtojen osalta. 1989 vain muutama kirjasto (12%) suunnitteli vaihtojen rajoittamista, mutta melkein puolet suunnitteli vaihtojen lisäämistä. 2007 kuva oli aivan erilainen. Moni kirjasto on lopettanut vaihdot vuoden 1989 jälkeen. Jäljellä jääneistä noin 10% ilmoitti, että he haluavat lisätä vaihtoja, mutta kolmasosa haluaa vähentää tai jopa lopettaa sen kokonaan.

Kuva 4. Kehitys viime vuosina. Vaihtojen määrällinen kehitys ennen 2007
 Kuva on vielä synkempi, jos katsoo viimeisen 5 vuoden aikana tapahtunutta eli jo toteutunutta kehitystä: yli puolessa vastanneista kirjastoista vaihtojen määrä on laskenut. Poiketen tästä Vaihtokeskuksen tilasto näyttää ensisilmäyksellä

Kuva 5. Kehitys Vaihtokeskuksessa 1979-2008
 viimeisen kolmen vuoden aikana kuvan positiivisesta kehityksestä. Jos katsoo tilastoamme tarkemmin, on suunta samanlainen kuin viime syksynä tehdyssä kyselyssä. Vain vaihtosuhteidensa Vaihtokeskuksen hoitoon antavien tieteellisten seurojen ja muiden järjestöjen määrän kasvu estää saapuvien sarjojen määrällisen laskun.

Kuva 6. Vaihtosuhteiden määrä Södergårdin (1989) ja Vaihtokeskuksen (2007) kyselyissä
Saman seikan huomaa myös verratessa Södergårdin ja nykyisen kyselyn tuloksia. Vaikka vastanneet kirjastot koostuvat hieman eri ryhmistä, on vaihtosuhteiden kehityssuunta selvästi näkyvissä: 1989 oli 15 kirjastoilla alle 100 vaihtoyhteyttä, ja 14 yli 300 sekä 12 niiden välissä. Uusimmassa kyselyssä vastaavat luvut olivat 24 kirjastoa alle 100 suhdetta, 9 yli 100 eikä mikään yli 300.

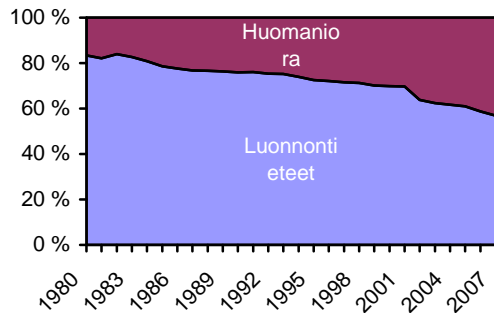
Syynä kehitykselle kirjastot mainitsivat hyvin erilaisia selityksiä: varmasti kaikille tuttu on tilan puute, aineiston kaupallistuminen ja siirtyminen elektroniseen muotoon. Lisäksi mainittiin vielä henkilökunnan puute ja vaihtojen vanhanaikaisuus. Tärkein syy vaihtojen vähenemiseen on kirjastoissa yleinen tilan puute. Vasta-argumentteina esitetään, ettei kaikkea ole mahdollista ostaa. Lisäksi mainittiin kustannustason nousu julkaisujen hinnoissa. Kaikki nämä vastaukset tukevat Vaihtokeskuksen havaintoa, että elektronisten julkaisujen suora vaikutus vaihtoihin ei ole niin suuri kuin odotettu. Sen sijaan toiset tekijät kuin tilanpuute tai aineiston kaupallistuminen vaikuttavat suoraan ja vahvasti. Tämä kehitys näyttää olevan sama ulkomailla.

Useimmat kirjastot saavat omat vaihtojulkaisut omakustanteina tai muulla tavalla ilmaiseksi tai ainakin halvalla. Siksi vaihto voi olla halvempi hankintatapa kuin ostaminen. Kysyimme myös vaihtoihin käytettyä työvoimaa ja työaika, koska henkilöstökustannukset vaikuttavat oleellisesti vaihtojen kustannuksiin. Tehokas vaihtojen hoito vaatii aikaa, ja aika maksaa. Tämä kysely ei kuitenkaan anna pohjaa arvioida tätä suhdetta laajemmin, koska vastaukset ovat hyvin vaihtelevia. Selkeää yhteyttä vaihtoaineiston määrän sekä vaihtojen määrän osuudessa kokonaishankinnasta ja toisaalta käytetyn työvoiman välillä ei ole osoitettavissa. Myöskään vaihtoaineiston merkitys kokoelmille ei korreloi selkeästi käytettyyn työaikaan.

Työmäärän osalta on tärkeä, millä tavalla vaihtoja hoidetaan – kortistolla tai ATK-järjestelmällä. Ainoa selkeästi esille tuleva seikka on, että kirjastoilla, jotka käyttävät vielä kortistoa, on useimmiten vain pieni määrä vaihtoja. Esimerkiksi Vaihtokeskuksen kehittämä tietokanta antaa hyvän ja erittäin tehokkaan työkalun. Vaihtojen keskittäminen yliopiston sisällä tai valtakunnallisesti voi olla joissakin tilanteissa järkevä ratkaisu ylläpitää vaihtoja vähentämällä samalla siihen käytettävää työmäärää.

Kyselyssä pyrittiin myös selvittämään, miten vaihdot jakautuvat tieteenaloittain. Tulos oli ainakin Vaihtokeskuksen näkökulmasta yllättävä. Vaihtokeskuksessa on muutama ala, jotka eivät ole ollenkaan tai vain pienessä määrin edustettuna saapuvassa aineistossa. Tähän kuuluu esim. tekniikka, oikeustiede ja kauppatiede. Vastanneet kirjastot ilmoittivat kuitenkin, että melkein

kaikilla olisi vaihtoja kaikilla kunkin kirjaston edustamilla aloilla. Selkeä havainto Vaihtokeskuksen omista tilastoista on kuitenkin, että vaihtojen painopiste siirtyy luonnontieteellisiltä aloilta aina enemmän humanistisille aloille.

Kuva 7. Alojen mukainen jako. Vaihtokeskuksen Helsingin yliopiston kirjastoihin välittämät sarjat Yhteensä 8 kirjastoa vastasi kyselyyn, että he saavat tai lähettävät elektronista aineistoa vaihdon puitteissa. Suomalaiset ovat tässä kuitenkin passiivisemmin. Vain 3 kirjastoa lähettää, mutta kaikki 8 saavat elektronisia julkaisuja vaihdossa. Suurin ryhmä ovat verkkojulkaisut, johon saa käyttöoikeudet, mutta myös Cd-romeja ja sähköpostitse vaihdetaan. Ennusteet, että sähköinen vaihto ei toimisi, eivät siis toteutuneet, mutta kovin suurta menestystä se ei myöskään ole saavuttanut. Toisaalta tietotekniikan antamia mahdollisuuksia vaihtojen hoidolle käytetään harvoin hyväksi. Lähes puolet vastanneista käyttää vielä kortistoa vaihtojen hoitoa varten. Vain neljä laatii elektronisia tarjouslistoja; tämä johtunee kuitenkin enemmän työmäärästä, minkä takia tarjouslistoja käytetään ylipäätään harvoin.

Lopputuloksena voi siis sanoa, että kyselyn vastaukset valaisevat muutamaa näkökulmaa; kattavia johtopäätöksiä ei voi tehdä. Jos katsoo kuitenkin myös muista havainnoista saatuja tuloksia, voi ainakin todeta pääkehityslinjat:

- vaihdot vähenevät,
- muttei ennustetulla vauhdilla.
- elektronisia vaihtoja on, mutta vain pienessä mittakaavassa.
- Syyt kehitykseen: rahan puute, henkilöstövaje, tilanpuute, aineiston kaupallistuminen.
- Lisäksi vaikuttavat valtion julkaisuapurahojen jakoperiaatteet ja -päätökset